

Ўзроўні параўнальнага вывучэння літаратуры:
беларускі кантэкст

Сістэмны аналіз, пра актуальнасць і спецыфіку прымянення якога ў літаратуразнаўстве пісалі даследчыкі ў 1970-я гг. (І. Неўпакоева, Б. Храпчанка і інш.), прадугледжвае «...расчленение большой неопределенности на более обозримые, лучше поддающиеся исследованию (что и соответствует понятию *анализ*), при сохранении целостного (*системного*) представления об объекте исследования и проблемной ситуации (благодаря понятиям *цель* и *целеобразование*).

Образно это можно сформулировать словами Гёте:

“...Любой предмет желая изучить, чтоб ясно о нем познание получить,

Ученый прежде душу изымает, затем предмет на части расчленяет.

И видит их...”

Но в отличие от продолжения у Гёте

“Да жаль, духовная их связь тем временем исчезла, унеслась...”

системный анализ сохраняет и обеспечивает эту духовную связь, т.е. целостное представление об объекте и процессе принятия решения» [6, с. 442].

Вылучэнне ўзроўняў параўнальнага вывучэння літаратуры напрамую звязана з метадыкай сістэмнага аналізу. Пад вялікай неакрэсленай сукупнасцю мы разумеем літаратурныя факты, якія могуць быць супастаўлены і праіпастаўлены адзін аднаму. Параўнальны аналіз дазваляе выявіць адметнасць кожнай са з’яў, выдзеленую на фоне іншых “(што і адпавядае паняццю *анализ*)”. Разам з тым “захаванне цэласнага (сістэмнага) уяўлення пра аб’ект даследавання і праблемную сітуацыю” абумоўлена наяўнасцю памежных, агульных сфер паміж рознымі феноменамі. Задача даследчыка палягае ў выяўленні гэтай агульнасці, а разам з ёй і тых новых якасцей, што ўзнікаюць у выпадку супастаўлення розных з’яў. Новыя якасці нараджаюцца ў выніку параўнання і з’яўляюцца адзнакамі цэласнасці (эмерджэнтнасці) сістэмы. Менавіта апошнія сведчаць пра “духовную их связь” – сувязь паміж літаратурна-мастацкімі з’явамі, спалучанымі ў адмысловае адзінства.

Інакш кажучы, падзел на ўзроўні (“расчленение”) літаратуры як формы існавання мастацкага свету чалавецтва, гэтаксама як і асобнага літаратурнага феномена як формы існавання мастацкага свету творцы, дапамагае сістэматызаваць вывучэнне літаратурна-мастацкіх з’яў у параўнальным аспекце. Разам з тым гэты падзел не з’яўляецца самамэтай або канчатковым этапам літаратуразнаўчага аналізу. Параўнанне пэўных

з'яў мастацкага цэлага (перш за ўсё твораў або вобразаў) павінна праясняць не толькі структуру цэлага і яго часткі, але і ўдакладняць змястоўную напоўненасць кампанентаў, прыводзячы да разумення непаўторнасці, самабытнай каштоўнасці, цэласнасці таго ці іншага твора або вобраза, а таксама адзінства супастаўленых і параўнаных мастацкіх з'яў.

Такім чынам, узроўні параўнальнага вывучэння мастацтва слова прадстаўлены найперш агульнымі паняццямі, звязанымі з літаратурай (літаратурны працэс, літаратурныя эпохі, кірункі, метады, асоба аўтара), а таксама тымі, што характарызуюць літаратурны твор як сістэму (фармальна-змястоўныя кампаненты мастацкага твора). Таму напачатку акрэслім актуальныя навуковыя напрамкі або парадэгмы, дзе выкарыстоўваецца супастаўленне як адзін з метадаў даследавання літаратуры. Кожны з гэтых напрамкаў прэзентуе асаблівую мадэль вывучэння літаратуры. Варта вылучыць і разгледзець таксама асобныя ўзроўні структуры мастацкага твора, якія могуць быць даследаваны ў параўнальным ракурсе.

Намі прапануюцца два падыходы да вылучэння ўзроўняў параўнальнага вывучэння літаратуры. Першы з іх прадстаўляе сістэму “літаратура” ў сукупнасці сістэм іншых узроўняў абагульнення (у сістэмах “мастацтва”, “культура”, “навука”, “цывілізацыя” – з пазіцыяй міждысцыплінарнасці). Другі з іх звязаны з вывучэннем літаратуры як сістэмы, дзе вылучаюцца адпаведна гэ складнікі-кампаненты. Кожны з іх прэзентуе асаблівы ўзровень параўнальнага даследавання (з пазіцыяй кантэкстуальнага вывучэння літаратуры).

Сістэмны аналіз з часу свайго прымянення ў літаратуразнаўстве стаў філасофскім падмуркам комплекснага падыходу (хоць зрэдку гэтыя паняцці падмяняюцца адно аднаго). Апошні ў метадалагічным (міждысцыплінарным) плане прадугледжвае шматаспектнае, шматбаковае вывучэнне той ці іншай з'явы. Таму гэта міждысцыплінарны ўзровень (падыход) параўнальнага дыскурсу. Прымяняльна да літаратуразнаўства, *комплексны падыход* абазначае даследаванне праблем літаратуры “з далучэннем аналітычных сродкаў і метадалагічнай базы іншых навук, уключаючы прыродазнаўчыя, матэматыку, кібернетыку. У 1960–1980-е гады, калі пашырэнне міждысцыплінарных сувязей стала неабходнай умовай для далейшага развіцця гуманітарных ведаў, атрымала распаўсюджванне і комплекснае вывучэнне літаратуры» [4, с. 38]. У 1990-я гады пазіцыі комплекснага падыходу былі падмацаваны ў Беларусі канцэпцыяй гуманітарызацыі сістэмы адукацыі, у межах якой адбывалася ўзбагачэнне складу негуманітарных дысцыплін курсамі гуманітарнага профілю. Акрамя вучэбна-пазнаваўчых задач гэта канцэпцыя мела на мэце выхаванне і замацаванне ў маладога пакалення высокіх гуманістычных

ідэалаў, выяўленне духоўнага патэнцыялу, які можа спрыяць не толькі тэхнічнаму, але і маральна-эстэтычнаму прагрэсу грамадства.

Метадалогія комплекснага падыходу дазваляе выявіць факты міждысцыплінарнага характару, устанавіць наяўнасць адносін міждысцыплінарнасці. Комплекснае вывучэнне літаратуры таксама звязана з міждысцыплінарнасцю: літаратурныя вобразы разглядаюцца ў кантэксце іншых відаў мастацтва; адкрыцці, зробленыя пісьменнікамі ў сферы мастацка-эстэтычнага асваення рэчаіснасці, суадносяцца з дасягненнямі ў навукх не толькі гуманітарных, але і дакладных, прыродазнаўчых; літаратурныя вобразы вывучаюцца ў адпаведнасці са з’явамі прыроды, культуры, цывілізацыі, – і ўсе яны асэнсоўваюцца, тлумачацца з выкарыстаннем “іншай”, нелітаратурнаўчай тэрміналогіі. З прыцягненнем ведаў з іншых навук у мастацкім вобразе могуць быць адкрыты новыя грані, дадатковыя значэнні, іншыя сэнсы, не выяўленыя пры непасрэдным яго аналізе як уласна літаратурнага факта. Разам з тым дзякуючы творам літаратуры і мастацтва ў іншых навукх могуць быць зроблены адкрыцці, якія без пасрэдніцкай місіі апошніх не былі б дастаткова праяўлены (калі, напрыклад, улічваць “касандраўскія” магчымасці літаратуры).

На наш погляд, становяцца выразна бачнымі два бакі комплекснага аналізу: выкарыстанне *тэрміналогіі* адной навукі ў іншых дысцыплінах і вывучэнне адной і той жа *рэальнасці* прадстаўнікамі розных навук і мастацтваў. У гэтым выпадку сярэднявечца думка М. Багдановіча, выказаная паэтам у пачатку XX ст.: “И поэзия, и наука имеют, в конце концов, одну и ту же общую цель: удовлетворение познавательной потребности человека. Положение это... прочно установлено в современной поэтике... мы не видим причин, почему бы поэзии и науке не идти рука об руку” [3, с. 73].

Такім чынам, першая навуковая парадыгма кампаратывізму – комплекснае вывучэнне літаратуры – дазваляе сістэматызаваць узроўні памежнасці, міждысцыплінарнасці. Адзін з такіх узроўняў (адна з такіх сістэматызацый) звязаны з выкарыстаннем “іншай” у дачыненне да літаратурнаўства тэрміналогіі. Ключавымі паняццямі, уведзенымі ў літаратурнаўства ў 1970-я гг. з тэорыі сістэм, сталі паняцці сістэмы, сістэмнасці, сістэмнага падыходу (аналізу) і т.п. Пра спецыфіку іх разумення і выкарыстання пісалі ў розныя часы беларускія даследчыкі літаратуры (А.М. Адамовіч, А.С. Яскевіч, Г.Я. Адамовіч і інш.).

Пашыраным становіцца паняцце “адкрытая сістэма” – так сталі, напрыклад, у 1970-я гг. характарызаваць сацыялістычны рэалізм. “Адкрытая сістэма” сацыялістычнага рэалізму дазволіла (нават санкцыяніравала) пашырыць жанрава-стылявыя пошукі ў літаратуры і межы яе вывучэння пры захаванні непахісных ідэйнай прыярытэтаў сацыялістычнага грамадства. Тэрміны “цэнтраімклівы”, “цэнтрабежны”

дапамаглі тэрміналагічна вызначыць і характарызаваць напрамкі суадносін паміж рознымі тэндэнцыямі і з’явамі ў літаратуры. Паняцце “літаратурная карта” абазначыла спецыфічнасць мастацкага свету пісьменніка, які насяляе сваю мясцовасць, адпаведную геаграфічнай мясцовасці (часцей сваю “малую радзіму”), выдуманымі персанажамі.

Паняцці з розных навук, якія шырока выкарыстоўваюцца літаратуразнаўцамі, можна сістэматызаваць, супастаўляючы апошнюю і тую ці іншую навуку, з якой прыйшло ў навуку пра літаратуру адпаведнае паняцце. Адсюль можна вылучыць узроўні суадносін літаратуразнаўства з фізікай, матэматыкай, інфарматыкай, біялогіяй, хіміяй, геаграфіяй і г.д.

У 1990-я г. актуальным міждысцыплінарным паняццем, звязаным з развіццём інфармацыйных тэхналогій, становіцца паняцце “тэзаўрус”. Тэзаўрусны падыход, вылучаны як новая навукова-метадалагічная парадыгма, высветліў актуальнасць дзвюх праблем. Увядзенне тэзаўруснага падыходу дазваляе наоў сістэматызаваць веды з розных галін літаратуры, навукі, культуры, у працах кампаратывістаў – па сусветнай літаратуры ў беларускім кантэксце і беларускай літаратуры як часткі сусветнай літаратуры. Другая – вызначыць сістэмы прыярытэтаў у структуры тэзаўруса, класіфікацыя літаратурных фактаў адпаведна з іерархічнай сістэмай сацыякультурнага кантэксту, на аснове чаго можна выявіць характар і заканамернасці развіцця сувязей і ўзаемадзеянняў паміж беларускай і іншанацыянальнымі літаратурамі ў сістэмах вышэйшага ўзроўню абагульнення – рэгіянальнай, занальнай, сусветнай літаратуры. Тэзаўрусны падыход стаў разглядацца ў складзе актуальных пытанняў інтэграванага навучання (у сістэме адукацыі) і кантэкстуальнага вывучэння літаратуры (у літаратуразнаўстве).

Маскоўскімі даследчыкамі В. і У. Лукавымі гэты падыход разглядаўся ў сувязі з прыярытэтамі суб’екта – адзінкі. З пункту гледжання адзінкі яны прапаноўвалі будаваць вывучэнне літаратуры [4].

Прынцыповы адрозненне нашай пазіцыі заключалася ў тым, што ў якасці адзінкі – крытэрыя аналізу – мы вылучалі ўмоўную адзінку, у якасці яе выступалі грамадства або пэўная грамадская група, яе слой, затым дзяржава, з пазіцыяй дзяржўных інтарэсаў літаратура мае тое ці іншае становішча ў сістэме яе сацыяльных інстытутаў або сфер дзейнасці, Выкарыстанне тэзаўруснага падыходу пры параўнальным вывучэнні літаратурна-мастацкіх з’яў дазваляе акрэсліць наступныя ўзроўні супастаўлення.

Тэзаўрусны падыход – “адзін з падыходаў у даследаванні сістэм, пры якім вывучэнне сістэмы пачынаецца быццам бы “знізу”... з пераліку яе элементаў і ўстанаўлення сувязей паміж імі... размова ідзе не пра простае пералічэнне сістэмы, а пра фарміраванне ўзроўняў яе вывучэння” [6, с. 478]. Тэзаўрусны падыход, як намі выяўлена ў працэсе даследавання,

“працую” на ідэю шматзначнасці, рознабаковасці, множнасці пунктаў гледжання на адну і тую ж з’яву.

Намі вылучаны асобныя ўзроўні вывучэння сістэмы “літаратура” з пазіцый тэзаўруснага падыходу. Інварыянтам гэтай сістэмы з’яўляецца, на нашу думку, сацыякультурная піраміда, узроўні якой прадстаўляюць агульнасці, сфарміраваныя ў працэсе цывілізацыйнага развіцця¹. Гэта піраміда мае перавернутую форму: знізу – вяршыня, паколькі яе аснову складае адзінка – чалавек. Уверх па іерархіі ідуць узроўні, прадстаўленыя сістэмамі з ўсё большай сукупнасцю адзінак: грамадства – дзяржава – нацыя – чалавецтва.

Чалавек (асоба). Прыярытэты асобы ўтвараюць першасны і асноўны ўзровень тэзаўруснага падыходу. Такой асобаю з’яўляецца або аўтар, або чытач, або даследчык, або інтэрпрэтатар і г.д. Літаратурны кантэкст утвараецца з пункту гледжання адной асобы – найперш аўтара, які апіраецца на тыя ці іншыя традыцыі, перастварае вядомыя сюжэты і вобразы або імкнецца стварыць цалкам арыгінальны твор, чым таксама наследуе сваіх папярэднікаў-першапачынальнікаў. Перакладчык або інтэрпрэтатар маюць свой спецыфічны пункт гледжання, у якім улічваюцца і знешнія, аб’ектыўныя фактары і ўнутраныя, суб’ектыўныя, што фарміруюць адметнасць працы перакладчыка або інтэрпрэтатара. Чытач мае патрэбу ў літаратурным творы як у прадукце, што можна спажываць, задавальняючы тыя ці іншыя асабістыя запатрабаванні. Даследчык літаратуры, звяртаючыся, напрыклад, да пэўнага твора або вобраза, супастаўляе яго з вядомымі яму творамі або вобразамі, параўноўвае з напісаным раней гэтага ж аўтара і г.д. У любым выпадку спецыфічным падагульненнем (і асновай) гэтага падыходу выступае асоба чалавека.

Чалавек – традыцыйная асоба, або біяпсіхасацыяльны арганізм. Менавіта ў структуры асобы актуалізуецца памежжа псіхічнага пачатку і біялагічнага, псіхічнага і сацыяльнага, біялагічнага і сацыяльнага, трох яго частак разам. Таму ў асобе чалавека ўзаемадзейнічаюць веды па літаратуры і веды з іншых навук і мастацтваў, ажыццяўляецца сувязь паміж сусветным і нацыянальным, паміж літаратурай і мастацтвам, літаратурай і навукай, літаратурай і іншымі відамі і формамі чалавечай дзейнасці. Гэта значыць літаратура запатрабавана і як самастойны від, і як памежжа розных відаў дзейнасці, што дазваляе пашырыць сферу даследавання літаратуры і ўключыць яе структурнай часткай у іншыя сферы дзейнасці чалавека.

Вышэй адзначым сістэму “*грамадства*”. Узроўні параўнальнага вывучэння літаратуры вылучаюць па розных крытэрыях: прафесійным, узроставым, полавым, адукацыйным і інш. Так, для вучняў сярэдняй

агульнаадукацыйнай школы прапануецца паменьшаная колькасць гадзін на вывучэнне літаратуры ў параўнанні з некаторымі іншымі дысцыплінамі, мае месца спецыфічная суаднесенасць беларускай, рускай літаратур і літаратур іншых народаў свету. Праграма па літаратуры для ВНУ Беларусі негуманітарнага профіля арыентуе на вывучэння беларускай літаратуры ў кантэксце сусветнай (курс “Айчынная і сусветная літаратура”). Вывучэнне літаратуры ў ВНУ Беларусі гуманітарнага профіля дапаўняецца новымі сацыяльна-палітычнымі дысцыплінамі. Спецыфічную частку грамадства складаюць, напрыклад, жанчыны: актыўна развіваецца ў літаратуры розных краін (і адпаведна даследуецца) фемінісцкая праблематыка. Сваё кола чытачоў ёсць у розных жанраў масавай культуры (жаночы раман, мілітарысцкі раман, графічная літаратура і інш.).

Узровень *дзяржаўных* прыярытэтаў фарміруецца з’явімі сацыяльна-палітычнага зместу, што ўплываюць на развіццё літаратуры як складніка гісторыка-культурнага кантэксту. Часцей гэты ўзровень прадстаўлены літаратурай той ці іншай краіны або яе літаратурным працэсам на тым ці іншым этапе развіцця. Так, Шэкспір – прадстаўнік адной краіны. Але разам з тым ён геній усяго чалавецтва. Таму, вывучаючы творчасць Шэкспіра, напрыклад, яго трагедыю «Гамлет», мы маем на ўвазе не толькі тагачасную Англію (або Данію, згодна з тэкстам твора), але і ўсе краіны свету, дзе ведаюць Шэкспіра, перакладалі яго творы, у літаратурны працэс якіх уключана творчасць Шэкспіра.

Узровень *нацыі* выяўляе нацыянальныя інтарэсы і каштоўнасці, рэпрэзентаваны нацыянальнай спецыфікай літаратуры, нацыянальным літаратурным працэсам, у які ўключана таксама спадчына іншых нацый. Тэзаўрусны падыход, акрэслены на аснове прыярытэтаў *нацыі*, абумоўлівае іерархічны характар суадносін сусветнага і нацыянальнага ў літаратурным працэсе асобнай краіны, а таксама ў сусветным літаратурным працэсе.

Вышэйшы узровень, у межах якога ствараецца літаратура, а таксама вывучаецца і інтэрпрэтуецца, – узровень *чалавецтва* ўвогуле. Яму адпавядае паняцце “сусветная літаратура”. У ёй можа быць вылучана «ядро» – пантэон аўтараў, «залаты фонд» помнікаў, што складаюць вяршыннае дасягненне чалавечай цывілізацыі. Разам з тым у яе ўваходзіць і тое зменлівае, пераходнае, што ўвасабляе разнастайнасць чалавечых характараў, пакручастасць гістарычных лёсаў народаў, шматстайнасць жыццёвага вопыту чалавека – гэта асобныя яе творы, літаратурны працэс у той ці іншы перыяд яго развіцця, літаратура пэўнай нацыі, творы, што ўвасабляюць інтарэсы асобнай сацыяльнай групы. Тут сусветная літаратура разглядаецца як сукупнасць усіх твораў усіх народаў свету, створаных на працягу тысячагоддзяў існавання мастацтва слова. Агульначалавечы змест і «вечны» сэнс помнікаў сусветнай літаратуры бяспрэчныя. Сусветная літаратура – скарбніца таго, што назапасіла

чалавецтва на ўсім шляху свайго развіцця. У гэтым выпадку тэзаўрус сусветнай літаратуры складаецца з усёй сумы нацыянальных літаратур, творчых індывідуальнасцей, множнасці літаратурных каштоўнасцей, якія ўваходзілі ў склад літаратуры ва ўсе перыяды яе існавання.

Такім чынам, тэзаўрусны падыход, будучы актуальнай навукова-даследчай парадыгмай, дазваляе вылучыць спецыфічныя ўзроўні, адпаведна з якімі ідзе фарміраванне і развіццё літаратуры як віда чалавечай дзейнасці (у т.л. мастацкай культуры), а таксама з пазіцыяй якіх гэты від можа быць даследаваны і інтэрпрэтаваны – і як самастойная сфера творчасці, і ў супастаўленні і проціпастаўленні з іншымі відамі і формамі чалавечай дзейнасці.

Другі ўзровень міждысцыплінарнасці звязаны са спецыфікай вывучэння чалавека і свету прадстаўнікамі розных навук і мастацтва. Літаратуразнаўства мае агульную сферу з іншымі навукамі, калі літаратура даследуецца не столькі як «*мастацкі свет*», колькі як «*свет*», што развіваецца па агульных, незалежных ад чалавека фундаментальных законах і з’яўляецца прадметам вывучэння ў розных навук, у т.л. з’яўляецца прадметам пазнання і адлюстравання ў творах літаратуры.

Так, закон “ланцуговай рэакцыі”, па нашай думцы, раней за яго адкрыццё ў XX ст. фізікам Рэзерфордам быў шырока праілюстраваны і пастацка сфармуляваны У.Шэкспірам у яго трагедыі “Гамлет” [2, с. 206–217]. “9” і сімволіка лічбы ў “Боскай камедыі” Дантэ. Алгарытмізацыя працэсаў творчасці. “Двайная зорка” (вобраз-выраз М. Багдановіча) стаў сімвалам ўвасаблення ў літаратуры вобразаў паэта і яго каханай. Прыкладам комплекснага аналізу з’яўляюцца, напрыклад, некаторыя артыкулы А. Адамовіча са зборніка “Дадумаць да канца” (пра эффект “сотай малпы”, “звыш літаратуру” і інш.) [1].

Відавочна, што літаратуразнаўства з’яўляецца не толькі «закрытай сістэмай», структурнымі кампанентамі якой выступаюць паняцці гісторыі і тэорыі літаратуры. Даследаванні вучоных у XX ст. даказалі, што навука аб літаратуры з’яўляецца «адкрытай сістэмай», і яна ўтворана на скрыжаванні параўнальных метадаў вывучэння і мастацтва слова, і іншых мастацтваў, а таксама навук і іншых форм і відаў чалавечай дзейнасці. Кампаратывісцкім у шырокім сэнсе паняцця можна назваць даследаванне, дзе новая сістэма ўзнікае пры супастаўленні, параўнанні, прыпадабненні фактаў розных навук і мастацтваў, калі адбываецца выхад да больш шырокіх даляглядаў, дзе знойдзены вынік становіцца адным са складнікаў іншай сістэмы прыярытэтаў.

Літаратура:

1. Адамовіч, А.М. Додумываць до конца: литература и тревоги века : [сборник] / А.М. Адамович. – М. : Совет. писатель, 1988. – 492 с.
2. Адамовіч, Г.Я. З крыніц сусветнай літаратуры : дапам. для настаўнікаў / Г.Я. Адамовіч. – Мінск : Беларус. энцыкл., 1998. – 352 с.

3. Багдановіч, М.А. Поўны збор твораў : у 3 т. / М.А. Багдановіч ; Акад. навук Беларусі, Ін-т літ. ; рэдкал.: В.В. Зуёнак [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992–1995. – Т. 2. – 1993. – 600 с.
4. Зинченко, В.Г. Методы изучения литературы. Системный подход : учеб. пособие / В.Г. Зинченко, В.Г. Зусман, З.И. Кирнозе. – М. : Флинта : Наука, 2002. – 200 с.
5. Луков, Вал. Концепция курса «мировая культура»: тезаурологический подход / Вал. Луков, Вл. Луков // Педагогическое образование : сб. ст. / Моск. пед. гос. ун-т. – М., 1992. – Вып. 5. – С. 8–14.
6. Системный анализ и принятие решений : словарь-справочник : учеб. пособие / под. общ. ред. В.Н. Волковой, В.Н. Козлова. – М. : Высш. шк., 2004. – 614 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ